

steeds van 'bescheiden' komaf; kent heel wat ontberingen in zijn jeugd; schuwt het harde werk niet; blijft ook na zijn maatschappelijke opgang 'gewoontjes' met een afkeer van alle publieke bliken van huldebetoen, en vooral, wordt gedreven door een religieus vuur dat het 'maken' van de natuur stimuleert en legitimeert. Zonder twijfel is religie een belangrijke factor in het leven en werken van heel wat dijkenbouwers uit de Nederlandse geschiedenis, maar of het de sturende factor door de waterstaatsgeschiedenis heen is, durf ik te betwijfelen. Wie een antwoord wil op de vraag waarom het Haarlemmermeer pas in de negentiende eeuw werd drooggemaakt of waarom er zoveel dijkdoorbraken in de zestiende eeuw waren, heeft weinig aan de persoonlijke geloofsovertuiging van Vierlingh, Cruquius of Van Veen. Andere elementen zijn belangrijker, bijvoorbeeld de onderliggende sociaal-economische en klimatologische processen: de economische opgang van de Republiek tot maritieme wereldmacht, de Kleine IJstijd of de verlate industrialisatie van Nederland in de negentiende eeuw. Allemaal elementen die in het verhaal van Rooijendijk nauwelijks aan bod komen.

Rooijendijk heeft een concreet doel voor ogen, zo blijkt in het afsluitende hoofdstuk. De auteur houdt daarin een hartstochtelijk pleidooi om het waterbeheer weer over te laten aan de ingenieurs, de *bêta's*, die al duizend jaar het beste van zichzelf hebben gegeven om Nederland droog te houden. Door de toenemende invloed van natuurbewegingen en het gebrek aan visie van politici is volgens Rooijendijk de laatste jaren een beleid ontstaan waarbij 'het herstel van de driehoeksmossel' belangrijker wordt geacht dan een 'veilig Nederland' (389), en waarbij handen vol geld worden gespendeerd aan het creëren van een beetje extra ruimte voor het water in plaats van te kiezen voor een veel goedkopere én veiligere strategie: het simpelweg ophogen van de dijken. Of beleidsmakers en waterbeheerders haar zullen bijvallen, valt te betwijfelen. Daarvoor is haar verhaal te ongenueanceerd, en gaat het voorbij aan de vele recente natuurwetenschappelijke en historische studies die erop wijzen dat

hogere dijken niet de ultieme oplossing zijn om het overstromingsrisico in te perken.

Met *Waterwolven* heeft Cordula Rooijendijk een provocerend en ongemeen boeiend boek geschreven. Ideaal om een breed publiek warm te maken voor het grote verhaal van de Nederlandse waterstaat, maar nauwelijks te gebruiken als historische studie. Daarvoor zijn de clichés te talrijk en wordt de waterstaatsgeschiedenis in een verklaringsmodel gegoten dat wellicht onjuist en in ieder geval veel te simplistisch is.

TIM SOENS,
UNIVERSITEIT ANTWERPEN

Corp, Angelo van, e.a. (eds.), ***Materiële schoolcultuur. Over artefacten als bron in de onderwijsgeschiedenis*** (Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs 2008; Assen: Van Gorcum, 2009, 127 blz., ISBN 978 90 232 4518 6).

In haar jaarboek over 2008 plaatst de Belgisch-Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs (BNVGOO) schoolartefacten in het centrum van de belangstelling. Ze sluit hiermee aan bij de binnen de pedagogische historiografie zichtbare trend om meer aandacht te hebben voor tastbare zaken als schoolse gebruiksvorwerpen en gebouwen. Het idee van deze aanpak is dat schoolartefacten betekenisdragers zijn, die ons iets vertellen over het dagelijkse schoolse leven. Bovendien kunnen die artefacten ons inzicht geven in de geschiedenis van het kindbeeld en in al dan niet verschuivende opvattingen over hoe leren en onderwijzen het best verlopen.

In het jaarboek komen vier typen schoolartefacten aan bod: schoolboeken, schoolagenda's, schoolschriften en schoolgebouwen. Schoolboeken zijn waarschijnlijk het meest onderzochte artefact en aan deze bron zijn dan ook twee bijdragen gewijd. Over de andere bronnen is steeds één

artikel geschreven. De artikelen over de boeken zijn geschreven door Wim Westerman en Matthias Meirlaen. Westerman gaat in op hoe schoolboeken in China eeuwenlang een rol speelden bij het overdragen van het Confuciaanse concept *hsiao*, dat gaat over het respect van kinderen voor ouders. Eeuwenlang werd dit uitgangspunt voor het onderwijs verwerkt in een drietal leesboekjes voor het aanvankelijk leesonderwijs, waaronder het rond 1180 samengestelde leesboekje *Hsiao-hsueh* waarin aan de hand van vierentwintig voorbeelden absolute gehoorzaamheid gepredikt werd. Meirlaen schrijft over schoolboeken voor geschiedenisonderwijs aan Zuid-Nederlandse Latijnse scholen. In dit onderwijs draaide het om memorisatie van historische feiten, werden morele lessen getrokken en ondersteunde men de studie van klassieke teksten. Meirlaen gaat nader in op het eerste geschiedenisboek dat speciaal voor het onderwijs werd geschreven, op het gebruik van dit boek, de rol van de overheid bij het ontstaan en de verspreiding ervan en de keuzes van de auteur ten aanzien van de inhoud en opzet.

Sjaak Braster gaat in zijn rijk van plaatjes voorziene bijdrage in op schoolagenda's. Hij beschrijft hoe deze agenda's in de naoorlogse periode gezien kunnen worden als middel tot reproductie van werkgerelateerde waarden en normen, in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een uitdrukking waren van een jeugdcultuur en verzet, en in de laatste decennia vooral moeten worden begrepen als *marketingtool* waarmee *multinationals* hun merken aan de man brengen. Braster ziet schoolagenda's als documenten met meerdere betekenislagen die iets vertellen over zowel de formele structuur als over de cultuur van de school.

Het derde onderwerp, schoolschriften, wordt bij de kop gepakt door Frederik Herman en anderen. De onderzoekers zijn geïnteresseerd in de vraag naar wat zich in het verleden afspeelde in de klas. Ze gebruikten voor hun bijdrage *oral history* en inhoudsanalyse van schoolschriften en concluderen dat deze bronnen niet altijd hetzelfde verhaal vertellen. Volgens hen is *oral history* een zinvolle

methode voor historisch onderzoek, maar zal de opbrengst sterk afhangen van het onderwerp en de bevroegde respondenten. Het schoolartefact schoolschriften verschaften voor hun onderzoek meer inzicht.

Maarten van Driessche, tenslotte, bespreekt het onderwerp schoolarchitectuur en zijn bijdrage kan begrepen worden als een relativering van de betekenis van schoolarchitectuur als manier om zicht te krijgen op het dagelijks leven in een school. Hij benadrukt de relatieve autonomie van de architect en maakt bovendien een filosofisch onderscheid tussen het ontwerp en het gebruik van een gebouw. Concrete voorbeelden hiervan worden jammer genoeg niet gegeven. Toch hoeven we de schoolarchitectuur volgens Van Driessche niet aan de kant te zetten. Hij stelt namelijk dat de architect in het ontwerpproces kritiek kan laten doorklinken op het functioneren van het schoolse regime. Vooral het ontwerpproces, neergelegd in bouwtekeningen en aantekeningen daarbij, is dus interessant voor de pedagogische historiografie.

Wil een studie naar artefacten een bijdrage kunnen leveren aan inzicht in schoolse praktijken en opvattingen over onderwijs en kind, dan dienen ze enerzijds geplaatst te worden in de context, de tijd en de ruimte waarin ze werden gebruikt, anderzijds moet duidelijk worden hoe de artefacten werden gebruikt en hoe aan hen betekenis werd verleend. De meeste bijdragen gaan hierop in, maar er blijven nog genoeg interessante vragen over: Hoe gebruikten leraren en leerlingen in China de *Hsiao-hsueh*? Hoe gebruikten scholen de ruimten in een schoolgebouw door de tijd heen? Door de verscheidenheid in de wijze waarop auteurs het onderwerp schoolartefacten tegemoet treden, roept de bundel deze vragen zelf op en enthousiasmeert het tot meer wetenschappelijk onderzoek op dit terrein.

HILDA T.A. AMSING,

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Heijden, Manon van der, e.a. (eds.), *Serving the Urban Community: The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam: Aksant, 2009, 286 blz., ISBN 978 90 5260 350 6).

Samenleven van mensen in steden vergt gemeenschappelijke voorzieningen, enerzijds voor de handhaving van orde, rust en veiligheid, anderzijds ter facilitering van economische activiteiten, voorziening in welzijnsbehoeften en de realisering van sociale zorg. Het staat niet bij voorbaat vast hoe en door wie die taken vervuld zullen worden. Kenmerkend voor West-Europa is dat niet alleen vorsten, religieuze organisaties en corporaties met sociale of economische doelstellingen dat deden, maar dat ook stedelijke overheden in het ontstaansproces van die voorzieningen een duidelijke rol speelden, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Midden-Oosten en Noord-Afrika. De vraag welke vormen dat proces tussen 1400 en 1800 aannam in Noord- en Zuid-Nederlandse steden is het uitgangspunt geweest voor een interessante bundel onder de titel *Serving the Urban Community*.

Op de vraag naar eventueel specifiek Nederlandse of algemeen Europese karaktertrekken van dat proces biedt het boek overigens geen antwoord. Als enige uitzondering zou de bijdrage van Ch. Parker kunnen worden genoemd, die in de bewuste steun van stedelijke besturen voor een 'verzuilde' proliferatie van armenzorginstellingen een voorafschaduwing ziet van de typisch Nederlandse 'verzuiling'. Voor internationale vergelijkingen wordt de lezer verder verwezen naar een in mei 2010 verschenen themanummer van het *Journal of Urban History* dat evenals deze bundel onder leiding van Manon van der Heijden tot stand is gekomen. Dit boek gaat in op een aantal andere interessante vragen.

Moet de vaak onduidelijke scheidslijn tussen particuliere en publieke taken in de vroegmoderne periode beschreven worden als een kenmerkend aspect van een groeiend proces van gemeenschapsvorming, zoals Lynch in haar studie over de stedelijke fundamenten van de Westerse samenle-

ving betoogde? Of is het toch adequater om juist de spanning tussen stedelijke bemoeienis enerzijds en religieuze en gilde-initiatieven anderzijds te benadrukken? De titel van de bundel lijkt bij de benadering van Lynch aan te sluiten. Maar Van der Heijden heeft haar heldere overzichtartikel toch maar de titel 'Conflict and consensus' gegeven. En in zijn mooie bijdrage over de armenbussen van de ambachtsgilden in Antwerpen laat De Munck zien dat stedelijke bemoeienis soms juist eerder leidde tot 'fiscalisering' van solidariteit dan dat er sprake was van binnendringing van het gilden-ethos in de stedelijke samenleving, zoals bijvoorbeeld A. Black dat voor Europa veronderstelde.

Was er sprake van een lineaire ontwikkeling van particuliere naar publieke zorg en van het lokale naar het nationale niveau? Of eerder van een heen- en teruggaande beweging? Van Dijk laat zien dat de gedachte dat het proces van staatsvorming sinds het einde van de middeleeuwen gepaard ging met het ontstaan van een duidelijk hiërarchisch gecentraliseerd juridisch apparaat een illusie is. Volgens hem was het veeleer zo dat mensen op de 'markt van de publieke voorzieningen' rondkeken waar en hoe conflictregulering op de goedkoopste en effectiefste manier te krijgen was, en had de centrale overheid vaak het nakijken qua financiële opbrengsten van de rechtspraak door een gebrek aan investeringen in de kwaliteit van het apparaat. Deceulaer schetst een boeiend beeld van de aanhoudend belangrijke rol van buurtschappen in hun verhouding tot de stedelijke overheid in Gent. Van de Burg benadrukt dat qua wetshandhaving de verhouding tussen civiele organisaties en verschillende overheidsniveaus in Amsterdam zelfs na 1795 nog geen lineaire ontwikkeling richting overheid te zien gaf.

Een andere belangrijke vraag is vanzelfsprekend hoe verschuivingen in de tijd of geografische verschillen in het machtsspel rond het aanbieden van gemeenschapsvoorzieningen te verklaren zijn. Voor een evaluatie van de mogelijke rol van religieuze en economische ontwikkelingen, en van verschillen in de verhouding tussen steden en